Ось я знову стою перед цією невеликою картиною в простенькій рамі. Завтра вранці мені треба їхати в аїл, і я дивлюсь на картину довго й пильно, немовби вона може дати мені добру пораду.

Цю картину я ще ніколи не виставляв на виставках. Більше того, коли до мене приїжджають родичі з аїлу, я намагаюсь заховати її якнайдалі. У ній немає нічого непристойного, але це не зразок мистецтва. Вона так само проста, як земля, зображена на ній.

На другому плані картини — клаптик осіннього збляклого неба. Вітер жене над далеким гірським пасмом бистроплинні перисті хмарки. На першому плані — червоно-бурий, поріслий полином степ. І дорога чорна, ще мокра після недавніх дощів. Туляться біля обочини висохлі, обчухрані кущі чию. Вздовж розмитої колії тягнуться сліди двох подорожніх. Що далі, то менше проступають вони на дорозі, а самі подорожні, здається, ступнуть ще крок — і зайдуть за раму. Один з них... А втім, я трохи забігаю вперед.

Це було в пору моєї ранньої юності. Ішов третій рік війни. На далеких фронтах, десь під Курським і Орлом, билися наші батьки і брати, а ми, тоді ще підлітки років по п'ятнадцять, працювали в колгоспі. Тяжка повсякденна селянська праця лягла на наші кволі ще плечі. Особливо важко бувало нам у жнива. Цілими тижнями не приходили ми додому, і днювали й ночували в полі, на току або на бричках дорогою на станцію, куди звозили зерно.

Одного жаркого дня, коли серпи, здавалося, розпеклися від жаття, я повертався зі станції порожньою бричкою і вирішив заїхати додому.

Біля самого броду, на пагорку, де кінчається вулиця, стоять два двори, обгороджені добротним саманним дувалом. Навколо садиб височать тополі. Це наші оселі. З давніх-давен живуть по сусідству дві наші сім'ї. Я сам — з Великого дому. У мене двоє братів, обидва вони

старші за мене, обидва нежонаті, обидва лішли на фронт, і від них давно вже нема ніякої звістки.

Батько мій, старий тесляр, на світанку робив намаз і йшов на спільний двір, у теслярню. Повертався він тільки пізно ввечері.

Дома залишалися мати і сестричка.

У сусідньому дворі, або в Малому домі, як його називають в аїлі, живуть наші близькі родичі. Прадіди чи ані прапрадіди наші були рідними братами, але я називаю їх близькими тому, що жили ми однією сім'єю. Так повелося в нас ще з часів кочування, коли наші діди разом влаштовували стійбища і разом гуртували худобу. Цю традицію зберегли й ми. Коли в аїл прийшла колективізація, наші батьки поставили собі хати по сусідству. Та й не тільки ми, вся Аральська вулиця, що тягнеться вздовж аїлу в межиріччя,— єдиноплемінники, всі ми з одного роду.

Незабаром після колективізації помер господар Малого дому. Його дружина залишилася з двома малолітніми синами. За старим звичаєм родового адату, якого тоді ще дотримувалися в аїлі, вдову з синами не можна було віддавати заміж за когось із чужого роду, і наші єдиноплемінники оженили на ній мого батька. Цього вимагав від нього обов'язок перед духами предків, адже він доводився небіжчикові найближчим родичем.

Так з'явилася у нас друга сім'я. Малий дім вважали самостійним господарством: своя садиба, своя худоба, але по суті ми жили разом. ,

Малий дім теж вирядив до армії двох синів. Старший, Садик, пішов невдовзі після свого весілля. Від обох ми одержували листи — правда, нечасто.

В Малому домі залишилися мати, яку я називав "кічі-апа" — молодшою матір'ю, та її невістка — Садикова жінка. Обидві вони З ранку до вечора працювали в колгоспі. Моя молодша мати, добра, згодлива й лагідна, в праці не відставала від молодих — чи арики копати, чи поливати, словом, міцно тримала в руках кетмень. Доля немов у нагороду послала їй роботящу невістку. Джаміля "була до пари'матері — невтомна, вправна, тільки от вдачу мала трохи іншу.

Я щиро любив Джамілю. І вона любила мене. Ми дуже дружили, але не сміли (Звертатися одно до одного на ім'я. Коли б ми були з різних родин, я б, звичайно, звав її Джаміля. Але я називав її "джене" як дружину старшого брата, а вона мене "кічіне бала" — маленьким хлопчиком, хоч я був зовсім не маленький і лише трохи молодший од неї. Але так уже ведеться в аїлах: невістки називають молодших діверів "кічіне бала" або "мій кайні".

Коло домашнього господарства обох дворів поралася МОЇТ мати. Допомагала їй сестричка, забавна дівчинка з ниточками в кісках. Я ніколи не забуду, як старанно вона працювала у ті тяжкі дпі. Це вона пасла за городами ягнят і телят обох дворів, це вона збирала кізяк і хмиз, щоб завжди було в домі паливо, це вона, моя кирпата сестричка, скрашувала самотність матері, відвертаючи її од похмурих дум про синів, що пропали безвісти.

Завдяки моїй матері наше велике сімейство яшло дружно, в достатку. Вона була повновладною господинею обох дворів, хра-нителькою родинного вогнища. З°всім молоденькою прийшла вона в сім'ю наших дідів-кочівників і потім свято шанувала їх пам'ять, керуючи сім'ями по-справедливому. В аїлі її почитували як найбільш шановну, совісну і досвідчену господиню. Всіма справами у домі відала мати. Батька ж, правду кая;учи, жителі аїлу не вважали за главу сім'ї. Не раз доводилося чути, як люди З якогось приводу говорили: "Е-е, та краще ти не ходи до уста-ки,— так шанобливо у нас називають майстрових людей,— він тільки й знає, що свою сокиру. У них старша мати усьому голова — от до неї і йди, так воно певніше буде..."

Слід сказати, що й я, хоча був і молодий, багато допомагав у господарстві, бо старші брати пішли воювати. І мене, частіше жартома, а іноді й серйозно, називали джигітом двох родин, захисником і годувальником. Я пишався цим і вважав за свій обов'язок дбати про господарство. До того ж мати заохочувала мою самостійність. їй хотілося, щоб я був хазяйновитим і кмітливим, я не таким, як батько, котрий цілісінький день майстрував собі мовчки.

Так от, я зупинив бричку біля дому, в тіні під вербою, попустив посторонки і, йдучи до воріт, побачив у дворі нашого бригадира Орозмата. Він сидів на коні, милиця його, як завжди, була прив'язана до сідла. Поруч з бригадиром стояла мати. Вони про щось сперечалися. Підійшовши ближче, я почув її голос:

— Не буде цього! Бійся бога, де ти бачив, щоб жінка возила мішки на бричці? Ні, голубе, дай спокій моїй невістці, нехай вона працює, як працювала. І так світу білого не бачу, спробуй-но впорайся у двох дворах! Добре, що хоч дочка підросла. Вже тиждень розігнутись не можу, поперек ломить, немов кошму валяла, а кукурудза он сохне — води чекає! — запально говорила вона, раз у раз засуваючи кінець тюрбана за комір плаття. Так вона робила завжди, коли сердилась.

— От які ж бо ви! — промовив у відчаї Орозмат, похитнувшись у сідлі.— Та коли б у мене нога була, а не оцей обрубок, хіба я вас просив би? Та я краще сам, як колись, накидав би мішків у бричку і погнав коней!.. Не жіноча це робота, знаю, та де ж узяти тих чоловіків? От і вирішили солдаток умовити. Ви своїй невістці забороняєте, а нас начальство страшно лає... Солдатам хліб потрібен, а ми план зриваємо. Як же так, куди це годиться?

Я підходив до них, тягнучи по землі батога, і коли бригадир помітив мене, він дуже зрадів — мабуть, йому спало щось на Думку.

— Ну, коли ви так уже боїтеся за свою невістку, то ось її кайні,— з радістю показав він на мене,— нікому не дозволить близько до неї підійти. Можете не сумніватися! Сеїт у нас молодець. Оці хлопчаки — годувальники наші, тільки вони й виручають...

Мати перебила бригадира:

— Ой, та на кого ж ти схожий, чисто тобі бродяга! — заголосила вона.— А волосся, бач, які патли виросли... А батько наш теж добрий, ніяк не знайде часу поголити синові голову.

— Ну от і гаразд, нехай синок побавиться сьогодні у батьків,— спритно підхопив Орозмат у тон матері.— рей^ залишайся сьогодні дома, коней підгодуй, а завтра вранці дамо Джамілі бричку: будете разом працювати. Гляди мені, відповідатимеш за неї. Та ви не турбуйтеся, байбіче, Сеїт пе дасть її скривдити. І якщо вже так склалося, відправлю з ними Даніяра. Ви ж його знаєте: сумирний такий хлопець... ну, той, що недавно з фронту повернувся. От і будуть утрьох на станцію зерно возити, хто ж тоді посміє зачепити вашу невістку? Правда ж, Сеїт? Ти як гадаєш, ось хочемо Джамілю погоничем поставити, та мати не погоджується, умов ти її.

Мені сподобалось, що бригадир хвалить мене, радиться зі мною, як з дорослим. До того ж я одразу уявив собі, як добре буде разом з Джамілею їздити на станцію. І я серйозно сказав матері:

— Нічого їй не зробиться, не з'їдять же її вовки!

І, як завзятий їздовий, діловито сплюнувши крізь зуби, я потягнув за собою батога, статечно погойдуючись.

— Чи ти ба! — здивувалася мати і начебто зраділа, але за-

раз же сердито гримнула: — Я ось тобі покажу вовків! Ти звідки знаєш? Ач який розумний вискіпався!

— А хто ж знатиме, як не він. Він же у вас джигіт на два сімейства, пишатися можете! — заступився за мене Орозмат і сторожко глянув на матір. Він побоювався, що мати знову почне сперечатися.

Але вона не опиралася, тільки якось ураз поникла і промовила, тяжко зітхнувши:

— Який там уже джигіт, дитина ще та й то день і ніч на роботі... А джигіти наші любі бог знає де! Спустіли наші двори, неначе покинуте стійбище...

Я відійшов уже далеченько і не розібрав, що ще говорила мати. На ходу хльоснув батогом об ріг будинку так, що пил знявся, і, не відповідаючи навіть на посмішку сестрички, яка, приплескуючи долоньками, ліпила у дворі кізяки, поважно пройшов під навіс. Тут я сів навпочіпки і неквапно помив руки, поливаючи собі з глечика. Зайшовши після цього в кімнату, я випив чашку кисляку, а другу поставив на підвіконня і почав кришити в неї хліб.

Мати і Орозмат усе ще стояли в дворі. Тільки вони вже не сперечалися, а спокійно, тихо розмовляли. Мабуть, вони говорили про моїх братів. Мати раз у раз витирала припухлі очі рукавом і, задумано хитаючи головою у відповідь на слова Орозма-та, який, мабуть, втішав її, дивилася затуманеним поглядом кудись далеко-далеко, поверх дерев, ніби сподівалася побачити там своїх синів.

Засмучена мати, здається, погодилась на пропозицію бригадира. А він, задоволений, що домігся свого, стьобнув коня канчуком і виїхав з двору швидкою інохіддю.

Звичайно, ні мати, ні я й гадки тоді пе мали про те, чим усе це закінчиться.

Я анітрохи не сумнівався, що Джаміля справиться з парокінною бричкою. Вона знала, як поводитись з кіньми, адже Джаміля — дочка табунника з гірського аїлу Бакаїр. Наш Садик також був табунником. Якось весною на скачках він нібито не Зміг наздогнати Дясамілю. Хто знає, чи правда це, але казали, що після цього ображений Садик викрав її. А втім, інші запевняли, що одружилися вони, покохавши одне одного. Та хоч би як там було, а прожили вони разом лише чотири місяці. Потім почалася війна, і Садика призвали в армію.

Не знаю, чим пояснити, може, через те, що Джаміля з дитинства ганяла з батьком табуни,— вона у нього була одна: і за дочку, і за сина, — але в її характері часом виявлялося щось різке, чоловіче, а іноді навіть грубувате. І працювала Джаміля наполегливо, по-чоловічому заповзятливо. Із сусідками ладнати вміла, але коли її несправедливо зачіпали, ні перед ким не поступалася у лайці, і бували випадки, що й за волосся декого тягала.

Сусіди не раз приходили скаржитися:

— Що це у вас за невістка така? Тільки-но поріг переступила, а язиком так і меле. Нікого не шанує, нікого й не соромиться!

— От і добре, що вона така! — відповідала на це мати.— Невістка наша любить правду у вічі говорити. Це краще, ніж таїтися та тишком-нишком жалити. Ваші тихенькими прикидаються, а такі тихенькі — немов протухлі яйця: зовні чисто та гладенько, а всередині — носа затуляй.

Батько і молодша мати ніколи не ставились до Джамілі суворо і причепливо, як це належало свекрові та свекрусі. Вони обходилися з

нею по-доброму, любили її і бажали тільки одного — щоб вона була вірною богові й чоловіку.

Я розумів батьків. Вирядивши до армії чотирьох синів, вони тішилися Дяїамілею, єдиною невісткою двох дворів, і тому так цінували її. Але я не розумів своєї матері. Не така вона людина, щоб просто так любити кого-небудь. У моєї матері владний і суворий характер. У неї були свої правила, і вона завжди дотримувалась їх. Щороку мати ставила у дворі і обкурювала ялівцем нашу кочову юрту, яку батько змайстрував ще за молодих літ. Вона і нас вчила любити працю, шанувати старших і вимагала, Щоб усі члени сім'ї беззастережно слухали її.

А от Джаміля була не така, якою мала бути невістка. Це виявилось одразу, як тільки вона прийшла в наш дім. Правда, Джаміля поважала старших, слухала їх, але ніколи не схиляла перед ними голови, зате й не шепотіла ущипливих слів, одвернувшись убік, як інші молодиці. Вона завжди говорила відверто те, що .думала, і не боялася висловлювати свої міркуванпя. Мати часто підтримувала її, погоджувалася з нею, але її слово завяїди було вирішальне.

Мені здається, що в прямодушній і справедливій Джамілі мати бачила рівню собі і потай мріяла поставити її коли-небудь на своє місце, зробити такою ж, як вона сама, владною господинею, байбіче, хранителькою родинного вогнища.

— Дякуй аллахові, дочко моя,— повчала мати Джамілю,— ти прийшла в хороший, благословенний дім. В цьому тобі поталанило. Жіноче щастя — дітей народжувати та достаток у домі створювати. А у тебе, хвалити бога, залишиться все, що нажили ми, старі, не заберемо ж із собою в могилу. Тільки щастя живе в того, хто честь і совість свою береже. Пам'ятай про це та гляди себе!

Але дещо у Джамілі все-таки непокоїло свекрух: вона була надто веселою, немов дитя мале. Часом, здавалося, зовсім безпричинно

починала сміятися, та ще так голосно, радісно. А коли поверталася з роботи, то не заходила, а вбігала у двір, перестрибуючи через арик. І ні з того ні з сього починала цілувати й обіймати то одну свекруху, то другу.

А ще любила Джаміля співати, вона весь час мугикала що-небудь, не соромлячись старших. В аїлі, звичайно, навіть не уявляли, що невістка може так поводитися у сім'ї, але обидві свекрухи заспокоювали себе тим, що згодом Джаміля стане статечніша: адясе замолоду всі вони, мовляв, такі. А для мене Дяса-

міля була найкраща в світі. Нам було дуже весело вдвох, ми могли сміятися без усякої причини і ганятися по двору одне за одним.

Струнка, ставна Джаміля з прямим жорстким волоссям, заплетеним у дві тугі, важкі коси, була дуже вродлива. Вона так запиналася своєю білою косинкою, трохи насуваючи її на чолог що це відтіняло смугляву шкіру гладенького обличчя і дуже лишило їй. Коли Джаміля сміялася, її синяво-чорні мигдалевидні очі молодо спалахували, а коли раптом починала співати не дуже пристойні аїльські пісеньки, її гарні очі ставали грайливими.

Я часто помічав, що джигіти, особливо фронтовики, які повернулися додому, задивляються на Джамілю. Вона й сама любила пожартувати, але, правда, била по руках тих, що поводилися надто вільно. І все-таки це завжди дратувало мене. Я ревнував її, як ревнують молодші брати своїх сестер, і коли помічав біля Джамілі молодих людей, то намагався якось перешкодити їм. Я насуплювався і дивився на них дуже сердито, ніби промовляв своїм виглядом: "Ви не дуже тут ґелґотіть. Вона дружина мого брата, і не думайте, що за неї нікому заступитися!"

У такі хвилини я нарочито розв'язно, до речі й не до речі встрявав у розмову, намагався висміяти її залицяльників, а коли це не допомагало, ще більше сердився і бундючно сопів.

Хлопці пирскали зо сміху:

— Ой, гляньте на нього! Та вона ж його джене, от сміхота,, а ми й не знали!

Я терпів і мовчав, але відчував, що вуха мені паленіють і зрадливі сльози набігають на очі. А Джаміля, моя джене, розуміла мене. Ледве стримуючись, щоб не розсміятись, вона робила серйозне обличчя.

— А ви думали, що джене на дорозі валяються? — з поважним виглядом говорила Джаміля джигітам.— Може, у вас і валяються, а в нас ні! Ходімо звідси, кайні мій, ну вас! — І, красуючись перед ними, Джаміля гордовито закидала голову, задерикувато поводила плечима і, йдучи від них разом зі мною, мовчки посміхалася.

І досаду, і радість бачив я в цій посмішці. Може, вона думала тоді: "Ех ти, дурненький! Як тільки захочу дати собі волюг хто мене втримає? Всією сім'єю стежте — не встежите!" Я в таких випадках винувато мовчав. Так, я ревнував Джамілю, боготворив її, пишався тим, що вона моя джене, що вона гарна й має таку незалежну, вільну вдачу. Ми з нею були найщирішими друзями і нічого не приховували одне від одного.

У ті дні в аїлі було мало чоловіків. Користуючись з цього, деякі хлопці поводилися з жінками нахабно і ставились до них зневажливо: чого, мовляв, з ними панькатись, тільки гукни — кожна побіжить.

Одноґо разу на сінокосі до Джамілі почав чіплятися Осмон, наш далекий родич. Він теж був з тих, які вважали, що перед ними жодна не встоїть. Джаміля неприязно відштовхнула його руку і підвелася з-під стогу, де вона відпочивала в холодку.

— Відчепись! — промовила вона з гіркотою й одвернулася.— А втім, чого від вас сподіватися, жеребці ви табунні!

Осмон, розлігшись під стогом, презирливо скривив мокрі губи.

— Котові те м'ясо смердюче, що високо на жердині ВИСИТЬ.;. Чого комизишся, адже самій до смерті хочеться, а теж носом крутиш.

Джаміля рвучко обернулась.

— Може й хочеться! Така вже в нас доля, а ти, дурню, смієшся. Сто років буду солдаткою, а на таких, як ти, і плювати не захочу: гидко. Хотіла б я бачити, хто став би з тобою розмовляти, коли б не війна.

— От і я кажу! Війна — ти й казишся без чоловікового канчука! — Осмон усміхнувся.— Ех, коли б ти була моєю жінкою, тоді не те заспівала б.

Джаміля метнулася була до нього, хотіла щось сказати, але промовчала, зрозумівши, що не варто заводитися. Вона з ненавистю дивилася на нього довгим поглядом. Потім, гидливо сплюнувши, підняла з землі вила і пішла звідти.

Я стояв на мажарі за скиртою. Побачивши мене, Джаміля круто звернула вбік. Вона зрозуміла, в якому стані я був. У мене було таке відчуття, що не її, а мене образили, що мене зганьбили. З душевним болем я дорікав їй:

— Навіщо ти заводишся з такими, навіщо ти з ними розмовляєш?

До самого вечора Джаміля ходила похмура, ні слова не промовила до мене і зовсім не сміялася, як раніше. Коли я підгонив до неї мажару, Джаміля, щоб не дати мені заговорити про ту страшну образу, яку вона таїла в собі, з розмаху стромляла вила в копицю і, відразу піднявши її всю, несла поперед себе, ховаючи за нею обличчя. Вона ривком скидала сіно і одразу ж бігла до другої копиці. Мажара швидко наповнювалась. Віддаляючись, я оглядався і бачив, як вона понуро стояла якусь мить,

спершись на держак вил, і про щось думала, а потім, схаменувшись, знову бралася до роботи.

ІЗ

Коли ми навантажили останню мажару, Джаміля, немов забувши про все на світі, довго дивилася на захід сонця. Там, за рікою, десь на краю казахського степу, неначе вогонь в отворі тандира полум'яніло розімліле призахідне сонце. Воно повільно ховалося за обрієм, почервонивши загравою пухнасті хмарки на небі і кидаючи останні відсвіти на ліловий степ, уже оповитий в низинах просинню ранніх сутінків. Джаміля дивилася туди з таким тихим захопленням, немов перед нею постало казкове видіння. Обличчя її світилося ніжністю, по-дитячому лагідно усміхалися її напіврозтулені губи. І тут Джаміля, неначе відповідаючи на мої невисловлені докори, які все ще просилися у мене з язика, обернулася і заговорила таким тоном, мовби ми продовжували розмову:

— А ти не думай про нього, кічіне бала, хай йому грецьГ Хіба це людина?..— Джаміля замовкла, проводжаючи поглядом згасаючий край сонця, і, зітхнувши, замислено вела далі: — Звідки їм знати, таким, як Осмон, що в людини на душі? Ніхто цього не знає... Може й нема таких чоловіків на світі...

Поки я повертав коней, Джаміля вясе встигла підбігти до жінок, що працювали недалеко від нас, і до мене долинули їхні гучні веселі голоси. Хтозна, що з нею сталося,— може, одлягло їй від серця, коли вона дивилася на захід сопця,, може, просто розвеселилася тому, що добре попрацювала. Я сидів на мажарі, на високій копиці сіна, і дивився на Джамілю. Вона зірвала з голови свою білу косиночку і, широко розставивши руки, побігла за подружкою по викошеному лугу, який уже починали оповивати сутінки. На вітрі тріпотів поділ її плаття. І від мене теж раптом відлетів смуток: "Чи варто думати про Осмонову балаканину!"

— Но-о, поїхали! — заспішив я, поганяючи коней.

Того дня, як мені й велів бригадир, я вирішив дочекатися батька, щоб поголити голову, а тим часом почав писати відповідь на лист Садика. І тут ми дотримувались своїх правил: брати писали листи на ім'я батька, аїльський поштар вручав їх матері, читати листи і відповідати на них повинен був я. Ще не почавши читати, я наперед знав, що написав Садик. Усі його листи були схожі один на одного, як ягнята в отарі. Садик завжди починав так: "Послання про здравствування" — і далі завжди повідомляв: "Надсилаю цього листа поштою моїм рідним, що жи-

1 Т а н д и р — поставлена в землі біля дому піч з круглим отвором: у ній печуть коржі.

вуть у запашному, квітучому Таласі: вельми любимому, дорогому батькові Джолчубаю..." Далі йшла моя мати, тоді його мати, а потім уя"е всі ми точно по черзі. Після цього він обов'язково запитував про здоров'я і благополуччя аксакалів роду, близьких родичів, і тільки в кінці, немовби похапцем, Садик дописував: "А також шлю привіт моїй дружині Джамілі..."

Звичайно, коли живі батько та мати, коли здравствують в аїлі аксакали і близькі родичі, звертатись спершу до друяшни, а тим більше писати на її ім'я просто незручно, навіть непристойно. Такої думки був не тільки Садик, але й кожний чоловік, що поважає себе. Та нічого й говорити, так уже було заведено в аїлі, і це не тільки не підлягало обговоренню, але ми просто не задумувалися над цим, та й не до того було. Адже кожний лист — бажана, радісна подія.

Мати примушувала мене кілька разів перечитувати листа, потім з побожним розчуленням брала його своїми порепаними руками і тримала листок так незграбно, немов птаха, який ось-ось випурхне. Насилу згинаючи шкарубкі пальці, вона нарешті згортала листа трикутником.

— Ой дорогі мої, як талісман ми будемо берегти ваші листи! — примовляла вона тремтячим від сліз голосом.— Бачиш, розпитує, як там батько, мати, родичі... Та де ми дінемось, ми ж у себе в аїлі. А от вам як? Хоч одно словечко черкніть, живий, мовляв, я, і все — нам більше нічого не треба...

Мати ще довго дивилася на трикутника, потім ховала його в шкіряну торбинку, де зберігалися всі листи, і замикала в скрині.

Якщо в цей час Джаміля була дома, то і їй давали прочитати листа. Кожного разу, коли вона брала в руки трикутника, я помічав, як вона спалахувала. Дягаміля читала мовчки, жадібно, квапливо перебігаючи очима по рядках. Але чим ближче підходила до кінця, тим нижче схилялися її плечі, і вогонь на щоках повільно згасав. Вона насуплювала свої уперті брови і, не дочитавши останніх рядків, повертала листа матері з такою холодною байдужістю, немов віддавала борг.

Мати, видно, по-своєму розуміла настрій невістки і намагалася підбадьорити її.

— Чого це ти? — говорила вона, замикаючи скриню.— За" мість того щоб радіти, зів'яла зовсім! Хіба тільки в тебе чоловік у солдатах? Не в тебе одної біда — горе народне, з народом терпи. Думаєш, є такі, що не скучають, що не тужать за чоловіками за своїми... Тужи, але щоб по тобі цього не видно було, у собі ховай!

Джаміля мовчала, але її упертий, зажурений погляд, здається, промовляв: "Нічого ви не розумієте, матуню!" А Лист Садиків і цього разу прийшов із Саратова. Садик лежав там: у госпіталі. Він писав, що, бог дасть, восени повернеться додому як поранений. Про це Садик повідомляв і раніше, і ми всі раділи, що скоро зустрінемося з ним.

Я все-таки не залишився того дня дома, а поїхав на тік. Там я завжди ночував. Коней відвів на люцерну і спутав їх. Голова не дозволяв пасти

худобу на люцерні, але щоб мої коні були справні, я порушував заборону. Я знав одну затишну місцину в низині, до того ж вночі ніхто нічого не міг помітити, але цього разу, коли я випряг коней і повів їх, виявилося, що хтось уже пустив туди чотирьох коней. Це мене обурило. Адже я був хазяїном парокінної брички, і це надавало мені права обурюватися. Не роздумуючи, я вирішив одігнати чужих коней кудись далі, щоб провчити зухвальця, що вторгнувся у мої володіння. Але раптом я впізнав двох коней Даніяра, того, про якого говорив удень бри гадир. Згадавши, що з завтрашнього дня ми будемо разом з Да-иіяром возити зерно на станцію, я вже не чіпав його коней і повернувся на тік.

Даніяр, виявляється, був тут. Він щойно змастив колеса своєї брички і підкручував гайки на осях.

— Даніке, це твої коні у низині? — спитав я. Даніяр повільно повернув голову.

— Двоє моїх.

— А друга пара?

— Це, як її, Джамілі, чи що, це її коні. Вона тобі ким доводиться, джене твоя?

— Так, джене.

— Бригадир сам їх тут залишив, наказав доглянути... Як добре, що я не відігнав копей!

Настала ніч, ущух вечірній вітерець, що дув з гір. На току теж затихло. Даніяр влаштувався біля мене, під скиртою соломи, але трохи згодом підвівся і пішов до річки. Він зупинився недалечко, над кручею, та так і залишився стояти, заклавши руки за спину і трохи схиливши голову на плече. Він стояв спиною до мене. Його довга, незграбна

постать, неначе витесана сокирою, різко окреслювалась у м'якому місячному сяйві. Здавалося, він уважно прислухався до наростаючого шуму річки, що вночі на перекатах чувся все виразніше. А може, він хотів почути ще якісь невловимі для мене звуки і шурхоти ночі. "Знову він задумав ночувати біля "річки;, .от дивак!" — усміхнувся я.

Даніяр недавно з'явився в нашому аїлі. Якось на сінокіс прибіг хлопчина й каже, що в аїл прийшов поранений солдат, а хто і чий — він не знає. Ой, що тоді було! В аїлі ж так: повернеться хто-небудь з фронтовиків, усі до одного, і старі і малі, гуртом біжать подивитись на прибулого, поручкатися, розпитати, чи не бачив близьких, послухати новини. Галас зчинився неймовірний, кожний угадував: може, наш брат повернувся, а може, сват? Ну і помчали косарі довідатися, хто це приїхав.

Виявляється, Даніяр був корінним нашим земляком, родом з аїлу. Розповідали, що в дитинстві він залишився сиротою, років зо три поневірявся по дворах, а потім подався до казахів у Чак-макський степ — його родичі по матері казахи. Близьких родичів не було, щоб забрати хлопчину назад, так і забули про нього. Якщо його питали, як жилося йому потім, коли він пішов З дому, Даніяр відповідав ухильно. І все-таки можна було зрозуміти, що він добре набрався лиха, досхочу зазнав сирітської долі. Життя ганяло Даніяра, як перекотиполе, по різних краях. Він довгий час пас овець на Чакмакських солончаках, а коли підріс, копав канали в пустелях, працював у нових бавовнорад-госпах, потім — на Ангренських шахтах, біля Ташкента, а звідти пішов до армії.

Повернення Даніяра до рідного краю жителі аїлу зустріли схвально. "Хоч скільки кидало його по чужих краях, а повернувся,— значить, судилося пити воду з рідйого арика. І не забув, бач, своєї мови, на казахську трохи збивається, а так — говорить чисто!"

"Тулпар 1 хоч на краю світу знайде свій табун. Кожному дорога його батьківщина, його народ! Молодець, що повернувся. І ми задоволені, і духи твоїх предків. Ось, бог дасть, доб'ємо германа, заживемо мирно, і

ти, як і інші, одружишся, і в тебе здійметься димок над вогнищем!" — говорили старі аксакали.

Пригадавши Даніярових предків, вони точно встановили, з якого він роду. Так з'явився в нашому аїлі "новий родич" — Даніяр.

І от бригадир Орозмат привів до нас на сінокіс високого, трохи сутулого солдата, що накульгував на ліву ногу. Перекинувши шинелю через плече, він рвучко крокував, намагаючись не відставати від приземкуватої Орозматової кобильчини, що дріботіла інохіддю. А невисокий на зріст, енергійний бригадир поруч

З довготелесим Даніяром був схожий на неспокійного річкового кулика. Хлопці навіть розсміялися.

Поранена нога Даніяра, яка тоді ще не зовсім загоїлась, не згиналася в коліні, тому в косарі він не годився, і його призначили до нас, хлопчаків, на сінокосарки. Правду кажучи, нам він не дуже сподобався. Насамперед не до душі нам було те, що Да-ніяр такий похмурий і мовчазний. А коли він говорив, то відчувалося, що колишній фронтовик думає про щось своє, зовсім стороннє, і було незрозуміло, бачить він тебе чи не бачить, хоча й дивиться своїми задумливо-мрійними очима тобі прямо в обличчя.

— Бідний хлопець, мабуть, все ще не може опам'ятатися після фронту! — говорили про нього.

Але цікаво, що завжди задумливий Даніяр працював швидко, точно, і хтось сторонній міг би подумати, що він компанійська і відверта людина.

Може, важке сирітське дитинство змусило його приховувати свої почуття і думки, виробило в ньому таку стриманість? Можливо й так.

Тонкі губи в Даніяра з твердими зморшками в куточках були завжди щільно стулені, очі дивилися сумно, спокійно, і тільки вигнуті, рухливі брови оживляли його худорляве, завжди втомлене обличчя. Іноді він насторожувався, немов почувши щось недоступне іншим, і тоді брови його злітали і очі загоралися незрозумілим захватом. А потім він довго посміхався і радів з чогось. Нас дивувало все це. Та й не тільки це, у нього були й інші дивацтва. Увечері ми випрягали коней, збиралися біля куреня і чекали, коли куховарка зварить їжу, а Даніяр вилазив на сторожову сопку 1 і просиджував там дотемна.

— Що він там робить, на дозор його поставлено, чи що? — сміялися ми.

Одного разу і я з цікавості поліз за Даніяром на сопку. Нічого особливого там, здавалося, не було. Широко стелився навкруги передгірний степ, що поринув у бузковий присмерк. Темні, невиразні поля неначе повільно розчинялися у тиші.

Даніяр навіть не звернув уваги на те, що й я прийшов на сопку: він сидів, обхопивши коліно, і дивився кудись попереду себе задумливим, але ясним поглядом. І знову мені здалося, що він напружено вслухається в якісь звуки, яких я не можу почути. Часом він насторожувався і завмирав з заплющеними очима. Йо-

го щось гнітило, і я думав, що ось зараз він підведеться і розкриє свою душу, тільки не переді мною, — мене він не помічав,— а перед чимось величним, неосяжним, не відомим мені. А потім я глянув і не впізнав його: Даніяр сидів похмурий і млявий, ніби просто відпочивав після роботи.

Сіножаті нашого колгоспу розкидані на угіддях у заплаві річки Куркуреу. Недалеко від нас Куркуреу вихоплюється з ущелини і мчить по долині нестримним, шаленим потоком. Пора косовиці — це пора повені гірських рік. Звеч°ра починала прибувати вода, каламутна, піниста. Опівночі я прокидався в курені від могутнього здригання ріки. Синя, встояна ніч заглядала зорями в курінь, поривчасто налітав холодний вітер, спала земля, і тільки бурхлива ріка, здавалося, ось-ось насунеться на нас. Хоч ми були не біля самого берега, вночі дуже відчувалася близькість води. Мимоволі робилося страшно: а що, коли раптом знесе, змиє курінь? Товариші мої спали міцним сном косарів, а я не міг заснути і виходив надвір.

Гарна і страшна ніч у заплаві Куркуреу. Там і тут темніють на лузі спутані коні. Вони напаслися досхочу на росяній траві і зараз, зрідка форкаючи, чутко дрімають. А поруч, згинаючи схльостану мокру шелюгу, набігаючи на берег, глухо перекочує каміння Куркуреу. Невгамовна ріка наповнює ніч несамовитим, грізним шумом. Страх бере, ая; моторошно.

У такі ночі я завжди згадував про Даніяра. Він звичайно ночував у копицях біля самого берега. Невже йому не страшно? Як тільки він не глухне від шуму річки? Спить він чи ні? Чому він ночує біля річки? Чому це йому подобається? Дивний чоловік, мов неприкаяний. Де ж він зараз? Дивлюся скрізь — нікого не видно. Пологими горбами пішли у далечінь береги, в темряві проступають гребені гір. Там, угорі, тихо і зоряно.

Здавалося, Даніяр міг би вже подружити з ким-небудь в аїлі. Але він, як і раніше, був одинокий, ніби для нього не існувало поняття дружби чи ворожнечі, симпатії чи заздрості. А в аїлі ж поважають того джигіта, який може захистити і себе, й інших, хто здатний зробити добро людям, а інколи й зло заподіяти, хто не гірше за аксакалів розпоряджається на бенкетах і поминках,— такі і в жінок на прикметі.

А коли людина, як Даніяр, тримається осторонь, не втручається у повсякденні справи аїлу, то одні його просто не помічають, а інші поблажливо говорять:

— Нікому од нього ні холодно ні жарко. Живе, бідолаха, перебивається сяк-так, ну і добре...

З такої людини, як правило, глузують або жаліють її. А ми, підлітки, яким завжди хотілося видаватись старшими од свого віку, щоб бути такими, як справжні джигіти, коли не прямо в обличчя, то між собою увесь час сміялися з Даніяра. Ми сміялися навіть з того, що він сам прав свою гімнастьорку в річці. Випере — і ще вогку одягне: вона в нього була одна.

Але дивна річ, здавалося б, Даніяр — тихий і лагідний, а ми так і не наважувалися бути з ним запанібрата. І не тому, що він старший од нас — подумаєш, на три чи чотири роки всього, з такими ми не церемонилися і звертались до них на "ти", — і не тому, що він був суворий чи солідний — а це часом викликає щось схоже на повагу, — ні, якась неприступність крилася в його мовчазній, похмурій задумливості. Це стримувало нас, ладних висміяти кого завгодно.

Можливо, приводом до нашої стриманості був один випадок. Я ріс дуже цікавим хлопцем і не раз надокучав людям своїми запитаннями, а розпитувати фронтовиків про війну любив страшенно. Коли у нас на сінокосі з'явився Даніяр, я все шукав слушного моменту, щоб вивідати що-небудь у нового фронтовика. От сиділи ми якось увечері після роботи біля вогнища і, попоївши, спокійно відпочивали.

— Даніке, розкажи що-небудь про війну, поки спати не лягли, — попросив я. "

Даніяр помовчав і начебто навіть образився. Він довго дивився на вогонь, потім підвів голову і глянув на нас.

— Про війну, кажеш? — спитав він і, ніби відповідаючи на свої власні роздуми, глухо додав: — Ні, краще вам не знати про війну!

Потім він повернувся, взяв оберемок сухого бур'яну і, підкинувши його у вогнище, заходився роздмухувати вогонь, ні на кого З нас не дивлячись.

Більше нічого Даніяр не сказав. Але навіть з цієї короткої фрази ми зрозуміли, що не можна отак просто говорити про війну, що з цього не вийде казка на сон грядущий. Війна кров'ю запеклася глибоко в людському серці, і розповідати про неї нелегко. Мені було соромно перед самим собою. І я вже ніколи не питав у Даніяра про війну.

Проте той вечір ми скоро забули, так само, як скоро в аїлі перестали цікавитись самим Даніяром.

Другого дня рано-вранці ми з Даніяром привели коней на тік, а Джаміля була вже тут. Ще здалеку, побачивши нас, вона гукнула:

— Ой кічіне бала, веди-но моїх коней сюди! А де мої хомути? — І, неначе все життя була їздовим, узялася діловито оглядати бричку, пробуючи ногою, чи добре пригнані втулки коліс.

Коли ми з Даніяром під'їхали, вигляд наш видався їй кумедним. Довгі худі ноги Даніяра теліпалися у величезних, з широченними халявами кирзових чоботях, що от-от зіскочать. А я підганяв коня босими, задубілими чорними п'ятами.

— Ну й пара! — Джаміля весело закинула голову. І одразу ж почала командувати нами: — Швидше-но, щоб до спеки степ проїхати! '

Вона вхопила коней за вудила, впевнено підвела їх до брички і почала запрягати. І сама ж запрягла, тільки один раз попросила мене показати, як налагодити віжки. Даніяра вона не помічала, ніби його й зовсім тут не було.

Рішучість і навіть визивна самовпевненість Джамілі, мабуть, вразили Даніяра. Недружелюбно, міцно стиснувши губи, але потай милуючись, дивився він на неї. Коли Даніяр мовчки підняв З вагів мішок із зерном і підніс його до брички, Джаміля напа-лася на нього:

— Що ж це таке, кожен так і буде сам по собі тужитися? Ні, друже, так не піде, ану давай сюди руку! Гей, кічіне бала, чого ти дивишся, лізь на бричку, укладай мішки!

Джаміля сама схопила Даніяра за руку, і коли вони разом підхопили мішок, він бідолаха, почервонів від зніяковіння. І потім кожного разу, коли вони підносили мішки, міцно тримаючись за руки, а голови їхні майже торкалися, я бачив, як страшенно незручно Даніярові, як він напружено кусає губи і як намагається не дивитись в обличчя Джамілі. А Джамілі байдуже. Вона, Здавалося, й не помічала свого напарника, перекидаючись жартами з вагаркою. Потім, коли брички були навантажені і ми взялися за віжки, Джаміля лукаво підморгнула і промовила сміючись:

— Гей ти, як тебе, Даніяр, чи що? Ти я; на вигляд мужчина, їдь першим!

Даніяр знову мовчки рвонув бричку з місця. "От бідолаха, який же ти, до всього ще й сором'язливий!" — подумав я.

Нам було далеко їхати: кілометрів з двадцять степом, потім через ущелину. Добре, що хоч до самої станції дорога весь час іде з гори, коням неважко.

Наш аїл Куркуреу розкипувся на березі ріки, на схилі Великих гір. Поки не в'їдеш в ущелину, аїл з його темніючими купами дерев весь час видно.

За день ми встигали зробити тільки один рейс. Ми виїжджали вранці, а приїжджали на станцію після полудня.

Сонце немилосердно пекло, а на станції штовханина, не протовпишся: брички, мажари з мішками, що з'їхалися з усієї долини, нав'ючені ішаки і воли з далеких гірських колгоспів. Пригнали їх хлопчаки і солдатки, чорні, у вигорілій одеясі, з розбитими об каміння босими ногами і до крові потрісканими від спеки і пилу губами.

На воротах "Заготзерна" висіло гасло: "Кожний колосок хліба— фронту!" У дворі повно людей, метушня, крики погоничів. Поруч, за низеньким дувалом, маневрує паровоз і, викидаючи тугі клуби гарячої пари, пашить чадною жужелицею. Мимо з оглушливим ревом мчать поїзди. Роздираючи слиняві пащі, злобно і нестямно горлають верблюди, не бажаючи підводитись з Землі.

У приймальному пункті, під залізним розпеченим дахом,— гори зерна. Мішки треба нести по дощаному трапу нагору, під самий дах. Від густої хлібної духоти, пилу важко дихати.

— Гей ти, хлопче, гляди мені! — горлає внизу приймальник З червоними від безсоння очима.— Нагору неси, на самий верх! — Він погрожує кулаком і заходиться лайкою.

Ну чого він лається? Адже ми й так знаємо, куди нести, і донесемо. Несемо ж ми цей хліб на своїх плечах із самого поля, де по зернині

вирощували і збирали його жінки, діди й діти, де й зараз, у гарячий час жнив, комбайнер морочиться біля несправного комбайна, що давно відслужив свій вік, де жінки завжди гнуть спину над розпеченими серпами, де маленькі дитячі руки бережно збирають кожний кинутий колосок.

Я й зараз пам'ятаю ще, які важкі були мішки, що я носив на плечах. Це робота для дужих чоловіків. Я балансував, йдучи нагору по трапу, дошки якого рипіли і вгиналися. Міцно закусивши зубами ріжок мішка, я намагався втримати його, не випустити. У горлі дерло від пилу, на ребра давило, перед очима стояли вогняні кола. І скільки разів, знесилившись напівдорозі, відчуваючи, як невмолимо сповзає зі спини мішок, мені хотілося кинути його і разом з ним скотитися донизу. Але позаду йдуть люди. Вони теж з мішками, вони мої ровесники, такі ж юнаки або солдатки, в яких такі діти, як я. Коли б не війна, хіба дозволили б їм тягати таку вагу? Ні, я не мав права відступати, коли таку саму роботу виконували жінки.

Он Джаміля йде попереду, підіткнувши плаття вище колін, і я бачу, як напружуються круті м'язи на її смуглих красивих ногах, бачу, з яким зусиллям тримає вона своє гнучке тіло, пружинисто згинаючись під мішком. Тільки іноді зупиняється Джаміля, немов відчуваючи, що мені з кожним кроком стає важче.

— Кріпись, кічіне бала, небагато залишилося! А в самої голос недзвінкий, придушений.

Коли ми, висипавши зерно, повертались назад, нам зустрічався Даніяр. Він ішов по трапу, трохи накульгуючи, дужим розміреним кроком, як завжди самотній і мовчазний. Порівнявшись із нами, Даніяр окидав Джамілю похмурим, пекучим поглядом, а вона, розгинаючи натруджену спину, поправляла зім'яте плаття. Він щоразу так дивився на неї, немов бачив уперше, а Джаміля все не помічала його.

Так уже повелося: Джаміля або сміялася з нього, або зовсім не звертала на нього уваги. Це залежало від її настрою. От їдемо ми дорогою, раптом їй щось спаде на думку, і вона крикне мені: "Гайда, швидше!" І, гикаючи, крутячи над головою батога, пожене коней навскач. Я за нею. Ми переганяли Даніяра, залишаючи його в густих хмарах куряви, що довго не осідала. Хоча це робилося жартома, та не кожний терпів би таке. А от Даніяр, здавалося, не ображався. Ми мчали повз нього, а він з похмурим захватом дивився на Джамілю, яка аж заходилася сміхом, стоячи на бричці. Я оглядався, Даніяр дивився на неї навіть крізь куряву. І було щось добре, всепрощаюче в його погляді, але я ще відчував у ньому, вперту, приховану тугу.

Ні пащекування, ні цілковита байдужість Джамілі ні разу не розсердили Даніяра. Він немов поклявся терпіти все. Спочатку мені було жаль його, і я кілька разів говорив Джамілі:

— Ну навіщо ти смієшся з нього, джене, він же такий смирний!

— А ну його! — сміялася Дмажіля і махала рукою. — Я ж так просто, нічого з цим відлюдьком не станеться.

А потім і я почав жартувати і підсміюватися з Даніяра, як сама Джаміля. Мене почали непокоїти його дивні і настирливі погляди. Як він дивився на неї, коли вона брала мішок собі на плечі! Та й справді, в цьому гомоні, штовханині, у цій базарній метушні двора, серед захриплих людей, що спували туди й сюди, Джаміля впадала у вічі своїми впевненими, точними рухами, легкою ходою, немовби все це відбувалося на просторі.

І не можна було не задивитися на неї. Щоб узяти з борту брички мішок, Джаміля витягалася, вигинаючись, підставляла плече і закидала голову так, що оголювалася її гарна шия і бурі від сонця коси майже торкалися землі. Даніяр, ніби мимохіть зупинявся, а потім проводжав її поглядом до самих дверей. Мабуть, він думав, що робить це непомітно,

але я все бачив, і мені це починало не подобатися, немовби навіть ображало мої почуття: адже я ніяк не міг вважати, що Даніяр вартий Джамілі.

"Подумати тільки, навіть він задивляється, а що вже казати про інших!" — обурювалося все моє єство. І дитячий егоїзм, який ще жив у мені, розгорявся пекучими ревнощами. Адже діти завжди ревнують своїх близьких до чужих людей. І замість жалості я відчував тепер до Дапіяра таку неприязнь, що зловтішався, коли З нього сміялися.

Проте наші з Джамілею витівки закінчилися одного разу досить печально. Серед мішків, у яких ми возили зерно, був один величезний, на сім пудів, зшитий із шерстяного рядна. Звичаино ми вдвох піднімали його: одному це не під силу. І от якось на току ми вирішили покепкувати з Дапіяра. Ми звалили цей величезний мішок в його бричку, а зверху закидали його іншими. їдучи на станцію, ми з Джамілею забігли в російському селі до чийогось саду, нарвали яблук і всю дорогу сміялися: Джаміля шпурляла яблука в Даніяра. А потім ми, як завжди, перегнали його, піднявши хмару куряви. Догнав він нас за ущелиною, біля залізничного переїзду: путь було закрито. Звідси ми вже разом прибули на станцію. І якось так вийшло, що ми зовсім забули про той семипудовий мішок, згадавши про нього, коли вже кінчали розвантажувати. Джаміля пустотливо штовхнула мене під бік і кивнула в сторону Даніяра. Він стояв на бричці, заклопотано розглядаючи мішок, і, мабуть, обдумував, що з ним робити. Потім глянув навкруги і, помітивши, як Джаміля подавилася смішком, густо почервонів: він зрозумів, у чому річ.

— Штани підтягни, а то загубиш напівдорозі! — крикнула Джаміля.

Даніяр метнув у наш бік злий погляд, і не встигли ми отямитись, як він пересунув мішок по дну брички, поставив його на ребро борта, зіскочив, притримуючи мішок однією рукою, висадив його на плечі і поніс. Спочатку ми вдали, ніби нічого особливого в цьому немає. А інші й

поготів нічого не помітили — іде людина з мішком, так усі ж ідуть. Але коли Даніяр підходив до трапа, Джаміля наздогнала його.

— Кинь мішок, я ж пожартувала!

— Іди геть! — чітко сказав він і пішов.

— Дивись, несе! — немов виправдуючись, промовила Джаміля.

Вона все ще тихенько посміювалась, але сміх її ставав якимось неприродним, ніби вона примушувала себе сміятися.

Ми помітили, що Даніяр почав більше припадати на поранену ногу. І як ми не подумали про це раніше? Досі не можу простити собі цього безглуздого жарту, адже це я, дурень, таке вигадав І

— Вернися! — вигукнула Джаміля крізь невеселий сміх. Але вернутися Даніяр вже не міг: позад нього йшли люди.

Я добре не пам'ятаю, що було потім. Я бачив Даніяра, що Зігнувся під здоровенним мішком, його низько схилену голову і прикушену губу. Він ішов повільно, обережно заносячи поранену ногу. Кожний новий крок, видно, завдавав йому такого болю, що він рвучко повертав голову і на секунду завмирав. І чим вище він підіймався по трапу, тим дужче хитався з боку на бік. Його розгойдував мішок. І мені було так страшно і соромно, що навіть у горлі пересохло. Заціпенівши від жаху, я всім своїм єством відчував, як йому важко і як нестерпно болить його поранена нога. Ось знову його хитнуло, він мотнув головою, і в очах у мене все запиталося, потемніло, земля попливла з-під ніг.

Я опритомнів від заціпеніння тоді, коли раптом хтось міцно, до болю в кістках, стиснув мою руку. Я не зразу впізнав Джамілю. Біла-біла, з величезними зіницями в широко відкритих очах, а губи все ще тремтять від недавнього сміху. Тут уже не тільки ми, а й усі, хто був, і

приймальник теж, збіглися до підніжжя трапа. Даніяр зробив ще два кроки, хотів поправити на плечах мішок — і почав повільно опускатися на коліно. Джаміля затулила обличчя руками.

— Кидай! Кидай мішок! — крикнула вона.

Але Даніяр чомусь не кидав мішок, хоча давно мояша було звалити його з трапа вбік, щоб він не збив тих, що йшли позаду. Почувши голос Джамілі, він рвонувся, випростав ногу, зробив ще крок і знову захитався.

— Та кидай же ти, сучий сину! — загорлав приймальник.

— Кидай! — закричали люди. Даніяр і цього разу вистояв.

— Ні, він не кине! — переконано прошепотів хтось.

І, здається, усі — і ті, що йшли слідом по трапу, і ті, що стояли внизу, — зрозуміли, не кине він мішка, якщо тільки сам не впаде разом з ним. Настала мертва тиша. Десь за стіною уривчасто свиснув паровоз.

А Даніяр, похитуючись, як оглушений, ішов угору під розпеченим залізним дахом, прогинаючи дошки трапа. Через кожних два кроки він зупинявся, втрачаючи рівновагу, і, перепочивши, зно-

щ йшов далі. Ті, що йшли позаду, намагались пристосуватися до нього і теж зупинялися. Це втомлювало людей, вони вибивалися ІЗ сил, але ніхто не обурювався, ніхто не лаяв його. Ніби зв'язані невидимим мотузком, люди йшли зі своєю ношею, як по небезпечній, слизькій стежці, де життя одного залежить від життя другого. В їхньому одностайному мовчанні і одноманітному похитуванні був єдиний тяжкий ритм. Крок, ще крок за Даніяром і ще крок. З яким співчуттям і благанням, зціпивши зуби, дивилася на нього солдатка, що йшла за ним слідом! У неї в самої заплітались ноги, але вона молилася за нього.

Вже залишилося небагато, скоро закінчиться похила частина трапа. Але Даніяр знову захитався, він уже не міг володіти пораненою ногою. Ось-ось зірветься, якщо не випустить мішка.

— Біжи! Підтримуй ззаду! — крикнула мені Джаміля, а сама розгублено простягла руки, ніби могла допомогти цим Да-ніяру.

Я кинувся вгору по трапу. Протискуючись поміж людьми і мішками, я добіг до Даніяра. Він глянув на мене з-під ліктя. На потемнілому мокрому його чолі надулися жили, налиті кров'ю очі обпекли мене гнівом. Я хотів підтримати мішок.

— Іди геть! — грізно прохрипів Даніяр і рушив уперед. Коли Даніяр, важко дихаючи і шкутильгаючи, зійшов донизу,

руки у нього висіли мов неживі. Всі мовчки розступилися перед ним, а приймальник не витримав і закричав:

— Ти що, хлопче, здурів? Хіба я не людина, хіба я не дозволив би тобі висипати внизу? Навіщо ти тягнеш такі мішки?

— Це моє діло, — тихо відповів Даніяр.

Він сплюнув убік і пішов до брички. А ми не сміли й глянути на нього. Соромно було, і зло брало, що Даніяр так близько до серця сприйняв наш дурний жарт.

Всю ніч ми їхали мовчки. Для Даніяра це було природно. Тому ми не могли зрозуміти, сердиться він на нас чи вже забув про все. Але нам було важко, совість мучила.

Вранці, коли ми навантажували наші брички на току, Джаміля взяла цей злополучний мішок, наступила ногою на край і роздерла його з тріском.

— На свою ряднину! — Вона жбурнула мішок до ніг здивова-

ної вагарки. — І скажи бригадирові, щоб на другий раз не підсовував таких!

— Та ти що? Що з тобою?

— А нічого!

Наступного дня Даніяр нічим не виявляв своєї образи. Він тримався рівно і мовчазно, тільки накульгував більше, ніж звичайно, особливо коли носив мішки. Мабуть, дуже розвередив учора рану. І це весь час нагадувало нам про нашу провину перед ним. А все-таки, якби він засміявся чи пожартував, стало б легше — після того й забулась би наша суперечка.

Джаміля теж вдавала, що нічого особливого не сталося. Горда, вона хоч і сміялася, але я бачив, що цілий день їй було не по собі.

Ми пізно поверталися зі станції. Даніяр їхав попереду. А ніч видалася чудова. Хто не знає серпневих ночей з їхніми далекими і в той же час близькими, надзвичайно яскравими зорями! Кожну Зірочку видно. Он одна, ніби вкрита інеєм по краях, в мерехтінні холодних промінців, з наївним здивуванням дивиться на землю З темного неба. Ми їхали по ущелині, і я довго дивився на цю Зірку. Коні охоче бігли риссю додому, під колесами поскрипувала щебінка. Вітер доносив із степу гіркий пилок полину, що саме цвів, ледве вловимий аромат холонучого стиглого яшта, і все це, змішуючись із запахом дьогтю і пітної кінської збруї, злегка па-морочило голову.

З одного боку над горою нависли порослі шипшиною затінені скелі, а з другого, далеко внизу, в заростях шелюги і диких тополь ок бурунилася невгамовна Куркуреу. Зрідка десь позаду із грізним

гуркотом пролітали через міст поїзди і, віддаляючись, надовго залишали за собою перестук коліс.

Добре було їхати по холодку, дивитися, як колишуться кінські спини, слухати серпневу ніч, вдихати її пахощі. Джаміля їхала попереду мене. Кинувши віжки, вона роздивлялася навколо себе і щось тихенько наспівувала. Я розумів: її гнітило наше мовчання. Мовчати такої ночі неможливо, такої ночі хочеться співати!

І вона заспівала. Заспівала, може, ще й тому, що хотіла якось відновити колишню безпосередність у наших стосунках з Даніяром, одігнати почуття своєї провини перед ним. Голос у неї був дзвінкий, бадьорий, і співала вона звичайні аїльські пісеньки, як наприклад: "Хусточкою з шовку я тобі махну" або "В далекій дорозі милий мій". Знала вона багато пісеньок, співала їх просто, задушевно, і слухати її було приємно. Але раптом вона обірвала пісню і крикнула Даніярові:

— Гей ти, Даніяре, заспівав би хоч що-небудь! Джигіт ти чи хто?

— Співай, Джаміля, співай! — зніяковіло озвався Даніяр, притримавши коней. — Я слухаю тебе, обидва вуха наставив!

— А ти думаєш, що у нас вух немає! Чи ти ба, не хочеш — не треба! — І Дясаміля знову заспівала.

Хтозна, навіщо вона просила його співати! Може, просто так, а може, хотіла викликати його на розмову? Найімовірніше, що їй хотілося поговорити з ним, бо трохи згодом вона знову крикнула:

— А скажи, Даніяре, ти кохав коли-небудь? — І засміялася. Даніяр нічого не відповів. Джаміля теж замовкла. "Знайшла кого просити співати!" — усміхнувся я.

Біля річечки, що перетяла дорогу, коні, цокаючи підковами по мокрому сріблястому камінню, сповільнили ходу. Коли брід минули, Даніяр підстьобнув коней і несподівано заспівав скованим, переривчастим на вибоїнах голосом:

Гори мої, синьо-білії гори, Земля моїх дідів, моїх батьків!

Він раптом запнувся, закашлявся, але вже наступні два рядки вивів глибоким, грудним голосом, правда, трохи хриплувато:

Гори мої, синьо-білії гори, Колиско моя...

Тут він знову раптом замовк, ніби злякався чогось.

Я добре уявив собі, як він зніяковів. Але навіть у цьому невпевненому, переривчастому співі було щось надзвичайно схвильоване, і в нього був, мабуть, хороший голос, просто не вірило-ся, що це Даніяр.

— Ти диви! — не втримався я. А Джаміля навіть вигукнула:

— Де ж ти був раніше? Ану, співай, співай як слід! Попереду виднів просвіт — вихід з ущелини в долину. Звідти

повіяв вітерець. Даніяр заспівав знову. Почав він так само боязко, невпевнено, але поступово голос його зміцнів, заповнив ущелину, відгукнувся луною в далеких скелях.

Найбільше мене вразила та пристрасть, те горіння, яким була наснажена сама мелодія. Я не знав, що це таке, та й зараз не

знаю, вірніше, не можу визначити: чи це тільки голос, чи ще щось важливіше, що йде з самої душі людини, щось здатне схвилювати й іншого, оживити найпотаємніші думки.

Коли б я міг хоч якоюсь мірою відтворити пісню Даніяра! Вона була майже без слів, без слів розкривала вона велику людську душу. Ні раніше, ні після цього — ніколи не чув я такої пісні: вона була не схожа на киргизькі чи казахські наспіви, але в ній було і те, і друге. Спів Даніяра увібрав у себе всі найкращі мелодії двох народів-братів і своєрідно сплів їх в єдину неповторну пісню. Це була пісня гір і степів, яка то дзвінко злітала, як гори киргизькі, то роздольно стелилася, як степ казахський.

Я слухав і дивувався: "Так ось який, виявляється, Дапіяр! Хто б міг подумати?"

Ми вже їхали степом по м'якій в'їждженій дорозі, і наспів Даніяра тепер линув ушир, все нові й нові мелодії з дивовижною гнучкістю приходили на зміну одна одній. НЄВЯЇЄ ВІН такий багатий? Що з ним трапилось? Немов він тільки й чекав свого дня, своєї години!

І я раптом зрозумів його незвичайні риси, які викликали у людей і подив, і насмішки — його замріяність, любов до самотності, його мовчазність. Я зрозумів тепер, чому він цілі вечори просиджував на сторожовій сопці і чому залишався сам на ніч біля ріки, чому весь час прислухався до невловимих для інших Звуків і чому іноді раптом загорялися у нього очі і здіймалися завжди насуплені брови. Це була людина, сповнена глибокої любові. І я відчув, що це була не просто любов до другої людини: це була якась інша, неосяжна любов до жигтя, до землі. Так, він беріг цю любов у собі, в своїй музиці, він жив нею. Байдужа людина не могла б так співати, хоч який голос мала б вона.

Коли, здавалося, згас останній відгомін пісні, її новий тремтливий порив немов збудив дрімаючий степ. І він вдячно слухав співака,

милуючись рідним ласкавим наспівом. Широким плесом колихалися достиглі сизі хліба, що чекали жнив, і передранкові бліки пробігали полем. Могутній натовп старих верб біля млина шелестів листям, за річкою догоряли багаття польових станів, і хтось як тінь безшумно скакав понад берегом у бік аїлу, то зникаючи в садах, то з'являючись знову. Вітер доносив звідтіля Запах яблук, молочно-свіжий медок цвіту кукурудзи і теплий дух підсихаючих кізяків.

Довго, самозабутньо співав Даніяр. Притихши, слухала його

зачарована серпнева ніч. І навіть коні давно вже перейшли наг розмірену ходу, немов боялися порушити це чудо.

І раптом на найвищій, дзвінкій ноті Даніяр обірвав пісню і, гикнувши, погнав коней навскач. Я думав, що й Джаміля помчить, за ним, і теж приготувався, але вона не ворухнулась. Як сиділа, схиливши голову на плече, так і залишилась сидіти, ніби все ще прислухалася до звуків, що бриніли десь у повітрі. Даніяр поїхав, а ми до самого аїлу не промовили й слова. Та чи й треба було говорити. Адже словами не завжди і не все скажеш...

З цього дня в нашому житті, здавалося, щось змінилось. Я тепер увесь час чекав чогось хорошого, бажаного. Зранку ми навантажували брички на току, прибували на станцію, і нам не терпілось скоріше виїхати звідси, щоб дорогою додому слухати пісень Даніяра. Його голос вселився в мене, він переслідував мене на кожному кроці: з ним я щоранку біг по мокрій росяній люцерні до спутаних коней, а сонце, сміючись, викочувалося з-за. гір мені назустріч. Я чув цей голос і в м'якому шелестінні золотистого дощу пшениці, підкинутої на вітер дідами-віяльниками,. і в плавному польоті одинокого шуліки, що кружляв у степовій височині, — в усьому, що я бачив і чув, мені вчувалася мелодія Даніяра.

А ввечері, коли ми їхали по ущелині, мені кожного разу здавалося, що я перелітаю в інший світ. Я слухав Даніяра, приплющивши очі, і переді мною поставали на диво знайомі, рідні з дитинства картини: то пропливало в журавлиній височині над юртами весняне кочовище ніжних димчасто-блакитних хмар; то мчали на літні випаси табуни з тупотом та іржанням, так що аж гула земля, і молоді жеребці з нестриженими чолками і чорним диким вогнем в очах гордовито і зшаленіло оббігали на ходу своїх маток; то спокійною лавою розходилися по пагорках отари овець; то зривався зі скелі водоспад, осліплюючи очі білою розбурханою піною; то в степу за рікою м'яко спускалося в зарості чию сонце, і одинокий далекий вершник на вогнистій смузі обрію, здавалося, скакав за ним — йому зовсім близько до сонця — і теж зникав у заростях і сутінках.

Широкий за рікою казахський степ. Розсунув він обабіч наші гори і леяшть суворий, безлюдний...

Але того пам'ятного літа, коли спалахнула війна, загорілися, вогні по степу, затуманили його гарячою курявою табуни стройових коней, поскакали гінці в усі боки. І пам'ятаю, як з того берега кричав скачучи казах гортанним голосом пастуха:

— Сідай, киргизи, в сідла: ворог прийшов!—і мчав далі у вихорах куряви і хвилях гарячого марева.

Усіх підняв на ноги степ, і в урочисто-суворому гомоні рушили з гір і по долинах наші перші кінні полки. Дзвеніли тисячі стремен, дивилися в степ тисячі джигітів, попереду на древках колихалися червоні прапори, позаду, за збитою копитами курявою, бився об землю скорботно-величний плач дружин і матерів: "Хай ДОПОМОЯІЄ вам степ, хай допоможе вам дух нашого богатиря Манаса!"

Там, де народ ішов на війну, залишалися гіркі стежки... І цей світ земної краси і тривог розкривав переді мною Даніяр у своїй пісні. Де він

цього навчився, від кого усе це чув? Я розумів, що так міг любити свою землю тільки той, хто всім серцем туягив за нею довгі роки, хто вистраждав цю любов. Коли він співав, я бачив і його самого, маленького хлопчика, що блукав степовими дорогами. Може, тоді й народилися в його душі пісні про батьківщину? А може, тоді, коли він крокував вогненними верстами війни?

Слухаючи Даніяра, я хотів припасти до землі і міцно, по-синівському обняти її тільки за те, що людина може так її любити. Я вперше відчув тоді, як прокинулося в мені щось нове. Я ще не знав, що це таке, але це було щось нездоланне, це була потреба проявити себе, так, проявити, не тільки самому бачити і відчувати світ, але передати й іншим все те, що я бачив, свої думки й відчуття, розповісти людям про красу нашої землі так само натхненно, як Даніяр. Я завмирав від підсвідомого страху і радості перед чимось невідомим. Але я тоді ще не розумів, що мені треба взяти до рук пензля.

Я любив малювати з дитинства. Я змальовував з підручників, і товариші казали, що в мене виходить точнісінько так, як там. Учителі в школі теж хвалили мене, коли я приносив малюнки в нашу стінгазету. Але потім почалася війна, брати пішли в армію, а я залишив школу і пішов працювати в колгосп, як і всі мої однолітки. Я забув про фарби й пензлі і не думав, що коли-небудь згадаю про них. Та Даніярові пісні сполошили мою душу. Я ходив неначе уві сні і дивився на світ зачудованими очима, ніби все бачив уперше.

А як змінилася раптом Джаміля! Немов і не було тієї меткої язикатої реготухи. Весняний легкий смуток оповивав її посмутнілі очі. Дорогою вона весь час про щось уперто думала. Ледь по-

мітна мрійлива посмішка блукала на її губах, вона тихо раділа З чогось хорошого, про що знала тільки вона сама. Бувало, візьме мішок на плечі, та так і стоїть, не наважуючись зрушити з місця, наче перед нею бурхливий потік і вона не знає, іти їй чи не йти. Від Даніяра вона трималася осторонь, не дивилася йому у вічі.

Одного разу на току Джаміля сказала йому з безсилою, вимученою досадою:

— Скинув би ти свою гімнастьорку. Давай виперу!

І потім, виправши в ріці гімнастьорку, вона розклала її сушити, а сама сіла біля неї і довго, старанно розгладжувала її долонями, розглядала на сонці проношені плечі, похитувала головою і знову починала розгладжувати, тихо й журливо.

Тільки один раз за цей час Джаміля голосно, заразливо сміялася, і в неї, як і раніше, сяяли очі. На тік гомінливою юрбою зайшли мимохідь, йдучи зі скиртування люцерни, молоді жінки, дівчата і джигіти — колишні фронтовики.

— Гей, баї, не тільки вам пшеничний хліб їсти, частуйте, а то в ріку повкидаємо! — І джигіти жартівливо наставили вила.

— Нас вилами не залякаєш! Подружок своїх знайду чим почастувати, а ви самі роздобувайте! — дзвінко відізвалася Джаміля.

— Коли так, усіх вас у воду!

І тут зчепилися дівчата і хлопці. З криком, вереском, сміхом вони штовхали одне одного у воду.

— Хапай їх, тягни! — голосніше за всіх сміялася Джаміля, швидко і спритно викручуючись від нападаючих.

Але, дивна річ, джигіти ніби й бачили тільки Джамілю. Кожен намагався схопити її, притиснути до себе. Ось троє хлопців разом обхопили її і підняли над берегом:

— Цілуй, а не хочеш — кинемо!

— Давай розгойдуй!

Джаміля пручалася, дзвінко сміялась, закинувши голову, і крізь сміх кликала на допомогу подруг. Але ті метушливо бігали по берегу, виловлюючи у ріці свої косинки. Під дружний регіт джигітів Джаміля шубовснула у воду. Вона вийшла звідти з розпатланим мокрим волоссям, але навіть ще гарніша, ніж була. Мокре ситцеве плаття прилипло до тіла, облягаючи округлі сильні стегна, дівочі груди, а вона, нічого не помічаючи, сміялася похитуючись, і по її розгарячілому обличчю збігали веселі струмочки.

— Цілуй! — приставали джигіти.

З Ч. Айтматої

33

Джаміля цілувала їх, але знову летіла у воду і знову сміялася, відкидаючи кивком голови мокрі важкі пасма волосся.

З витівки молодих усі на току сміялися. Діди-віяльники, покидавши лопати, витирали сльози, зморшки на їх бурих обличчях променіли радістю і на мить воскреслою молодістю. І я сміявся від душі, забувши на цей час про свій ревний обов'язок оберігати Джамілю від джигітів.

Не сміявся лише Даніяр. Я випадково помітив його і замовк. Він одиноко стояв на краю току, широко розставивши ноги. Мені здалося, що він зараз схопиться, побіжить і вихопить Джамілю З рук джигітів. Він дивився на неї не відриваючись, сумним, захопленим поглядом, у якому були і радість і біль. Так, і щастя І горе його були в красі Джамілі. Коли джигіти притискали її до себе, примушуШчй~цілув'ати кожного, він опускав голову, здавалося, збирався піти геть, але не йшов.

Тим часом і Джаміля помітила його. Вона відразу обірвала сміх і опустила очі.

— Пожартували, і досить! — несподівано зупинила вона джи-гітів, що так розпустувалися.

Хтось ще спробував обійняти її.

— Одчепись! — Джаміля відштовхнула хлопця, підняла голову, мигцем кинула винуватий погляд у бік Даніяра і побігла в кущі викручувати плаття.

Я не все ще розумів у їхніх стосунках, та, правду кажучи, і думати боявся про це. Але чомусь мені було неприємно, коли я помічав, що Джаміля стає сумною через те, що сама я" тримається осторонь Даніяра. Краще б уже вона, як і раніше, сміялася і кепкувала з нього. Але разом з тим мене охоплювала незбагненна радість за них, коли ми, повертаючись вночі до аїлу, слухали спів Даніяра.

По ущелині Джаміля їхала на бричці, а в степу злізла і йшла пішки. Я теж ішов пішки, так краще — іти по дорозі й слухати. Спершу ми йшли кожен коло своєї брички, але крок за кроком, самі не помічаючи того, все ближче й ближче підходили до Да-ніяра.*,Якась невідома сила притягувала нас до нього, хотілося роздивитись у темряві вираз його обличчя і очей — невже це він співає, відлюдний, похмурий Даніяр!

І кожного разу я помічав, як Джаміля, вражена й розчулена, повільно простягала до нього руку, але він не бачив цього, він дивився кудись угору, далеко, підперши потилицю долонею, і похитувався з боку на бік, а рука Джамілі безвільно опускалася на полудрабок брички. Тоді вона здригалася, рвучко відсмикувала

руку і зупинялася. Вона стояла посеред дороги похмура, приголомшена, довго-довго дивилася йому вслід, потім знову йшла.

Інколи мені здавалося, що нас з Джамілею тривожить якесь одне, однаково незрозуміле почуття. Можливо, це почуття давно приховувалося у наших душах, а тепер прийшла його пора.

За роботою Джаміля ще забувала про все, але в ті короткі хвилини нашого відпочинку, коли ми затримувалися на току, вона не знала, де себе подіти. Джаміля тинялася біля віяльників, бралася їм допомагати, високо і сильно підкидала на вітер кілька лопат пшениці, потім раптом кидала лопату і відходила геть до скирт соломи. Тут вона сідала у холодку і, немов боячись самотності, кликала мене:

— Іди сюди, кічіне бала, посидимо!

Я завжди сподівався, що вона скаже мені щось важливе, пояснить, що її тривожить. Але вона нічого не говорила. Мовчки клала вона мою голову до себе на коліна, дивлячись кудись у далечінь, куйовдила моє колюче волосся і ніжно гладила обличчя тремтливими гарячими пальцями. Я дивився на неї знизу вгору, на це обличчя, сповнене неясної тривоги і туги, і, здавалося, впізнавав у ній себе. її теж щось томило, щось росло й визрівало в її душі, вимагаючи виходу. І вона боялася цього. Вона нестерпно хотіла і в той же час страшенно не хотіла признатися собі, що закохана, так само як і я бажав і не бажав, щоб вона кохала Даніяра. Адже ж кінець кінцем вона невістка моїх батьків, вона дружина мого брата!

Але такі думки лише на мить приходили до мене. Я гнав їх геть. Для мене було тоді справжньою насолодою бачити її по-дитячому трохи розтулені, чутливі губи, затуманені сльозами очі. Яка вродлива, яка гарна вона була, яким світлим натхненням і пристрастю дихало її обличчя! Тоді я тільки бачив усе це, але не все розумів. Та й тепер я часто запитую себе: може, любов — це таке саме натхнення, як натхнення художника, поета? Коли я дивився на Джамілю, мені хотілося втекти у степ і криком кричати, питаючи землю і небо, що ж мені робити, як мені побороти в собі цю незрозумілу тривогу і цю незрозумілу радість. І одного разу я, здається, знайшов відповідь.

Ми, як звичайно, їхали зі станції. Вже спускалася ніч, купками роїлися зорі в небі, степ клонило на сон, і тільки Даніярова пісня, порушуючи тишу, дзвеніла і згасала у м'якій темній далині. Ми з Джамілею йшли за ним.

Але що сталося на цей раз із Даніяром? У його наспіві було

стільки ніжної, зворушливої туги і самотності, що сльози підступали до горла від співчуття і жалю до нього.

Джаміля йшла, похиливши голову, і міцно трималася за полудрабок брички. І коли голос Даніяра почав бриніти на високих нотах, Джаміля підвела голову, стрибнула на ходу в бричку і сіла поруч з ним. Вона сиділа закам'янівши, склавши на грудях руки. Я йшов поруч, забігаючи трохи вперед, і дивився на них збоку. Даніяр співав, здавалося, не помічаючи біля себе Джамілі. Я побачив, як її руки розслаблено опустилися і вона, пригорнувшись до Даніяра, легенько притулила голову до його плеча. Лише на мить, як перебій підстьобнутого інохідця, здригнувся його голос і зазвучав з новою силою. Він співав про любов!

Я був вражений. Степ ніби розцвів, сколихнувся, розсунув темряву, і я побачив у цьому широкому степу двох закоханих. А вони і не помічали мене, неначе мене й не було поруч. Я йшов і дивився, як вони, забувши про все на світі, разом похитувалися в такт пісні. І я не впізнавав їх. Це був той самий Даніяр, у своїй розхристаній, благенькій солдатській гімнастьорці, але очі його, здавалося, горіли в темряві. Це була моя Джаміля. Пригорнувшись до нього, вона сиділа тиха і смирна, а на віях у неї поблискували сльози. Це були нові, небачено щасливі люди. Хіба це не було щастям? Адже всю свою натхненну пісню Даніяр віддавав Джамілі, він співав для неї, він співав про неї. ^

Мене знову охопило те саме незрозуміле хвилювання, яке завжди приходило з піснями Даніяра. І раптом я убагнув, чого я хочу. Я хочу намалювати їх.

Я злякався власних думок. Але бажання було сильнішим за страх. Я намалюю їх отакими щасливими! Так, отакими, які вони зараз! Але чи зможу я? Мені аж дух перехопило від страху й радості. Я йшов у солодкому, п'янкому забутті. Я теж був щасливий, тому що не знав ще, скільки труднощів принесе мені в майбутньому це сміливе бажання. Я говорив собі, що треба бачити землю так, як бачить її Даніяр, що я фарбами розповім Даніяро-ву пісню і в мене теж будуть гори, степ, люди, трави, хмари, ріки. Я навіть подумав тоді: "А де ж я візьму фарби? У школі не дадуть — їм самим потрібні!" Ніби тільки цього й не вистачало.

Пісня Даніяра несподівано обірвалася. Це Джаміля поривчасто обняла його, але зараз же відсахнулася, завмерла на мить, рвонулася вбік і зіскочила з брички. Даніяр нерішуче потягнув віжки, коні зупинилися. Джаміля стояла на дорозі спиною до нього, потім рвучко підвела голову, глянула на Даніяра напівобернувшись і, ледве стримуючи сльози, промовила:

— Ну чого ти дивишся? — І, помовчавши, суворо додала: — Не дивись на мене, їдь! — І пішла до своєї брички. — А ти чого витрівщився? — напала вона на мене. — Сідай бери свої віжки! Ой, горе мені з вами!

"І чого це вона раптом?" — дивувався я, поганяючи коней. А здогадатися можна було одразу: нелегко їй, у неї ж законний чоловік, живий, десь у саратовському госпіталі. Але мені ні про що не хотілося думати. Я сердився на неї й на себе і, можливо, зненавидів би Джамілю, коли б знав, що Даніяр більше не співатиме, що мені вже ніколи не доведеться почути його голос.

Од страшенної втоми боліло все тіло, хотілося швидше доїхати і впасти на солому. Колихалися в темряві спини коней, що бігли риссю, нестерпно тряслася бричка, віжки вислизали з рук.

На току я сяк-так стягнув хомути, кинув їх під бричку і, добравшись до соломи, впав на неї. Даніяр цього разу сам відігнав коней пастися.

Але вранці я прокинувся з відчуттям радості в душі. Я буду малювати Джамілю і Даніяра. Я заплющив очі і дуже точно уявив собі Даніяра і Джамілю такими, якими я їх зображу. Здавалося, бери пензля та фарби і малюй.

Я побіг до річки, вмився і кинувся до спутаних коней. Мокра холодна люцерна соковито стьобала по босих ногах, щипала потріскані, у виразках ступні, але мені було хороше. Я біг і відзначав на ходу, що робилося навкруги. Сонце випливало з-за гір, і до нього тягся соняшник, що одиноко ріс над ариком. Жадібно обступили його білоголові гірчаки, але він не здавався і ловив, перехоплював у них своїми жовтими язичками вранішні промені, поїв тугий, щільний кошичок насіння. А ось роз'їжджений колесами переїзд через арик, вода сочиться по коліях. А ось бузковий острівець пахучої м'яти, що вигналася аж по пояс. Я біжу по рідній землі, над моєю головою носяться наввипередки ластівки. Ех, коли б фарби, я намалював би і ранішнє сонце, і біло-сині гори, і росяну люцерну, і цей падалишній соняшник, що виріс біля арика.

Коли я повернувся на тік, мій радісний настрій відразу потьмарився. Я побачив похмуру, змарнілу Джамілю. Вона, мабуть, не спала цієї ночі, темні тіні залягли у неї під очима. Мені вона не посміхнулася і не заговорила до мене. Але коли з'явився бригадир Орозмат, Джаміля підійшла до нього і, не привітавшись, сказала:

— Забирайте свою бричку! Посилайте куди завгодно, а на станцію їздити не буду!

— Чого це ти, Джамалтай, ґедзь тебе вкусив, чи що? — добродушно здивувався Орозмат.

— Ґедзь у телят під хвостом! А в мене не допитуйтесь! Сказала: не хочу — і все!

Посмішка зникла з обличчя Орозмата.

■— Хочеш чи не хочеш, а возити зерно будеш! — він стукнув милицею об землю. — Коли образив хто, скажи — милицю на його шиї поб'ю! А ні — не дурій: хліб солдатський возиш, у самої чоловік там! — І, круто повернувшись, він застрибав на своїй милиці.

Джаміля зніяковіла, зашарілася вся і, глянувши в бік Даніяра, тихенько зітхнула. Даніяр стояв оддалік, спиною до неї, і ривками стягував супоню на хомуті. Він чув усю розмову. Джаміля постояла ще трохи, повертіла в руці батога, потім розпачливо махнула рукою і пішла до своєї брички.

Цього дня ми повернулися раніше, ніж звичайно. Даніяр всю дорогу гнав коней. Джаміля була похмура й мовчазна. А мені не вірилося, що переді мною лежить вигорілий, почорнілий степ. Адже вчора він був зовсім інший. Ніби в казці я чув про нього і не міг забути тієї картини щастя, що так схвилювала мене. Здавалось, я побачив якийсь найпривабливіший момент життя. Я уявляв його собі з усіма подробицями, тільки це й хвилювало мене. І не заспокоївся я дотих, поки не викрав у вагарки цупкий аркуш білого паперу. Я забіг за скирти, серце калатало в грудях, і поклав аркуш на дерев'яну, гладенько обструганулопату, яку по дорозі потяг у віяльників.

— Благослови аллах! — прошепотів я, як колись батько, вперше садовлячи мене на коня, і доторкнувся олівцем до паперу. Це були перші невмілі штрихи. Та коши на аркуші вже моїна було розрізнити риси Даніярового обличчя, я забув про все! Мені вже здавалося, що на

папір ліг той серпневий нічний степ, що я чую пісню Даніяра і бачу його самого, з піднятою головою, в розхристаній на грудях гімнастьорці, і бачу Джамілю, що пригорнулася до його плеча. Це був мій перший самостійний малюнок: ось бричка, а ось вони обоє, ось віжки, кинуті на передок, спини коней в темряві, а далі — степ, далекі зорі.

Я малював з таким захопленням, що не помічав нічого навколо, і отямився, коли наді мною пролунав чийсь голос:

— Тобі що, позакладало, га?

Це була Джаміля. Я розгубився, почервонів і не встиг сховати малюнка.

— Брички давно навантажені, цілу годину гукаємо не догукаємося! Що ти тут робиш?.. А це що? — спитала вона і взяла малюнка. — Гм! — Джаміля сердито знизала плечима.

Я ладен був провалитися крізь землю. Джаміля довго-довго розглядала малюнок, потім глянула на мене засмученими, вологими очима і тихо сказала:

— Віддай мені це, кічіне бала... Я сховаю на пам'ять... — І, згорнувши аркуша вдвоє, вона поклала його за пазуху...

Ми вже виїхали на дорогу, а я ніяк не міг отямитися. Як уві сні все це сталося. Не вірилося, що я намалював щось схоже на те, що бачив. Але десь у глибині душі вже піднімалася наївна радість, навіть гордість, і мрії — одна за одну сміливіша, одна за одну привабливіша — паморочили мені голову. Я вже хотів намалювати багато різних картин, але не олівцем, а фарбами, і не звертав уваги на те, що їхали ми дуже швидко. Це Даніяр так гнав коней. Джаміля не відставала. Вона дивилася то в один, то в другий бік, часом чогось посміхалася —

зворушливо і винувато. І я посміхався: значить, вона вже не сердиться на нас з Даніяром, і коли попросить, то Даніяр співатиме сьогодні...

На станцію ми приїхали цього разу набагато раніше, ніж завжди, зате коні були вмилені. Даніяр з ходу почав тягати мішки. Куди він поспішав і що з ним діялося, важко було зрозуміти. Коли мимо проходили поїзди, він зупинявся і проводжав їх довгим, задумливим поглядом. Джаміля теж дивилася туди, куди й він, немов намагалася зрозуміти, що у нього на думці.

— Іди-но сюди, підкова теліпається, допоможи відірвати, — покликала вона Даніяра.

Коли Даніяр зірвав підкову з копита, затиснутого поміж колін, і випроставс^, Джаміля неголосно заговорила, дивлячись йому у вічі:

— Ти що — хіба не розумієш?.. Хіба на світі тільки я одна?.. Даніяр мовчки відвів очі.

— Думаєш, мені легко? — зітхнула Джаміля.

Брови у Даніяра звелися, він подивився па неї з любов'ю і сумом і щось сказав, але так тихо, що я не розчув, а потім швидко попрямував до своєї брички, навіть задоволений чимось. Він ішов і погладжував підкову. Я дивився на нього і не міг зрозуміти: чим могли втішити його слова Джамілі? Яка вже тут утіха, коли людина говорить з тяжким зітханням: "Думаєш, мені легко?.."

Ми вже закінчили розвантажувати і збиралися їхати назад, коли у двір зайшов поранений солдат, худий, у пом'ятій шинелі, З речовим мішком за плечима. Кілька хвилин тому на станції зу-

пинився поїзд. Солдат озирнувся навколо й крикнув:

— Хто тут з аїлу Куркуреу?

— Яз Куркуреу! — відповів я, роздумуючи, хто б це міг бути.

— А ти чий, браток? — солдат рушив був до мене, але раптом він побачив Джамілю і здивовано й радісно усміхнувся.

— Керіме, це ти? — вигукнула Джаміля.

— Ой Джаміле, сестриця! — солдат кинувся до неї і стиснув обома руками її долоню.

Виявилося, це був земляк Джамілі.

— От добре! Як знав, завернув сюди! — збуджено говорив він.— Адже я щойно від Садика, разом лежали у госпіталі, бог дасть, і він через місяць чи два повернеться. Коли прощалися, сказав йому: напиши листа дружині, відвезу... Ось він, бери, цілий-цілісінь-кий,— і Керім простяг Джамілі трикутника.

Джаміля схопила листа, спалахнула, потім зблідла і обережно глянула скоса на Даніяра. Він самотньо стояв біля брички, як тоді на току, широко розставивши ноги, і очима, повними відчаю, дивився на Джамілю.

Звідусіль позбігалися люди, відразу знайшлися в солдата і знайомі, і рідні, почали розпитувати. А Джаміля не встигла навіть подякувати йому за листа, як повз неї прогуркотіла Данія-рова бричка, вирвалася з двору і, підстрибуючи на вибоїнах, закурила по дорозі.

— З глузду з'їхав, чи що? — закричали йому навздогін.

Солдата вже кудись повели, а ми із Джамілею все ще стояли посеред двору і дивилися на клуби пилу, що віддалялися.

— Поїдемо, джене, — сказав я.

— їдь, залиш мене саму! — з гіркотою відповіла вона.

Так, вперше за весь час, ми їхали поодинці. Гаряче повітря обпалювало висохлі губи. Потріскана, випалена земля, дуже розпечена за день, здавалося, зараз холонула, вкриваючись солоною сивиною. І в такому ж солоному білястому мареві пливло на заході хистке, безформне сонце. Там, над обрієм, що невиразно виднів удалині, збиралися оранжево-червоні буряні хмарки. Поривчасто налітав суховій, білим накипом осідаючи на кінських мордах, і важко відкидаючи гриви, проносився геть, колишучи на пагорках волоття полину.

"На дощ, чи що?" — думав я.

Яким безпритульним відчув я себе, який сум охопив мене! Я підганяв коней, які весь час намагалися йти ступою. Тривояшо пробігли кудись у балку довгоногі, сухорляві дрохви. На дорогу виносило зів'яле листя лопухів, що ростуть у пустині — у нас таких немає, їх принесло звідкись із казахської сторони. Зайшло сонце. Навколо ні душі. Тільки знеможений за день степ.

Коли я приїхав на тік, було вже темно... Тиша, ніщо не шелесне. Я покликав Даніяра.

— Він пішов до річки, — відповів сторож. — Ач, спека яка, усі розійшлися по домівках. Без вітру на току й робити нічого!

Я відігнав коней пастися і вирішив завернути до ріки — я знав улюблене Даніярове місце над обривом.

Він сидів згорбившись, схиливши голову на коліна, і слухав, як ревла річка під кручею. Мені захотілося підійти, обняти його і сказати йому що-небудь хороше. Але що я міг йому сказати? Я постояв трохи збоку і вернувся. А потім довго леясав на соломі, дивився на темніюче в хмарах небо і думав: "Чому таке незрозуміле і складне життя?" — —------

Джаміля все ще не поверталася. Куди вона поділася? Мені не спалося, хоча я був дуже втомлений. Далекі блискавиці спалахували над горами, в глибині хмар.

Коли прийшов Даніяр, я ще не спав. Він безцільно бродив по току, раз у раз поглядаючи на дорогу. А потім повалився за скиртою на солому біля мене. "Піде він куди-небудь, не залишиться тепер в аїлі! А куди йому йти? Одинокий, бездомний, кому вів потрібен?" І вже крізь сон я почув повільне постукування брички, що наближалася. Здається, приїхала Джаміля...

Не пам'ятаю, скільки я проспав, тільки раптом біля самого вуха зашурхотіли по соломі чиїсь кроки й непаче мокре крило злегка зачепило моє плече. Я розплющив очі. Це була Джаміля.

Вона прийшла з річки в прохолодному, щойно випраному платті. Джаміля зупинилася, тривожно огляділася навколо і сіла біля Даніяра.

— Даніяре, я прийшла, сама прийшла, — тихо сказала вона. Навкруги стояла тиша, безшумно сковзнула вниз блискавка.

— Ти образився? Дуже образився, еге ж?

І знову тиша, тільки з м'яким сплеском обірвалася в річку підмита брила землі.

— Хіба я винна? І ти не винен...

Над горами вдалині прогримів грім. Профіль Джамілі освітила блискавка. Вона оглянулася і припала до Даніяра. Плечі її судорожно здригалися під Даніяровими руками. Випроставшись на соломі, вона лягла поруч з ним.

Гарячий вітер налетів із степу, вихором закрутив солому, ударився об юрту, що стояла на краю току, похитнувши її, і кособоко завертівся дзигою по дорозі. І знову забігали в хмарах сині спалахи, з сухим тріском загуркотів над головою грім. Моторошно і радісно стало — насувалася гроза, остання літня гроза.

— Невже ти думав, що я проміняю тебе на нього? — гаряче шепотіла Джаміля. — Та ні ж бо, ні! Він ніколи не любив мене. Навіть уклін, і то в самому кінці листа приписував. Не потрібен в^н мені із своєю запізнілою любов'ю, нехай говорять що завгодно! Рідний мій, одинокий, не віддам тебе нікому! Я давно любила тебе. І коли не знала — любила і чекала тебе, і ти прийшов, неначе знав, що я тебе чекаю!

Голубі блискавки одна за одною, переломлюючись, врізалися під обрив у річку. Зашурхотіли по соломі холодні краплі дощу.

— Джамілям, люба, рідна Джамалтай! — шепотів Даніяр, називаючи її найніжнішими казахськими і киргизькими іменами. — Повернися, дай мепі подивитися тобі в очі!

Гроза почалася.

Забилася, залопотіла крилами, як підбитий птах, зірвана з юрти кошма. Бурхливими поривами, немов цілуючи землю, линув дощ, підсилений вітром. Навскоси, через усе небо, могутніми обвалами перекочувався грім. Весняним вогнем тюльпанів запалювалися на горах яскраві спалахи блискавиць. Гув, шаленів у яру вітер.

Дощ лив, а я лежав, зарившись у солому, і відчував, як б'ється під рукою серце. Я був щасливий. У мене було таке відчуття, ніби я вийшов уперше після хвороби подивитися на сонце. І дощ, і світло блискавок доставали мене під соломою, але мені було хороше, я засинав усміхаючись і не розумів, чи це перешіптувалися Даніяр і Джаміля, чи це шелестів по соломі стихаючий дощ.

Тепер підуть дощі, скоро осінь. У повітрі вже настоювався по-осінньому вологий запах полину і намоклої соломи. А що чекало нас восени? Про це я чомусь не думав.

Тієї осені після дворічної перерви я знову пішов до школи. Після уроків я частенько ходив до річки на кручу і сидів біля колишнього току, тепер забутого і спустілого. Тут я малював свої перші етюди учнівськими фарбами. Навіть за тодішніми моїми уявленнями мені не все вдавалося.

"Фарби негодящі! От коли б справжні фарби!" — говорив я собі, хоча і не уявляв, якими ж вони мають бути.

Тільки значно пізніше я побачив справяші олійні фарби у свинцевих тюбиках.

Фарби фарбами, а все ж учителі, здається, мали рацію: цього треба вчитися. Але про навчання не доводилося й мріяти. Де там, коли від братів так і не було ніякої звістки, і мати ні за що не відпустила б мене, свого єдиного сина, "джигіта і годувальника двох сімей". Про це я не смів і заговорити. А осінь як на те видалася така гарна, тільки малюй її.

Обміліла студена Куркуреу, оголені валуни на перекатах поросли темно-зеленим і жовтогарячим мохом. Червоніла після ранніх заморозків гола ніжна шелюга, але тополькі ще зберегли жовте цупке листя.

Прокурені, обмиті дощами юрти табунників чорніли в заплаві на поруділій отаві, і над димовими отворами звивалися сизі і пахучі

струмочки. По-осінньому голосисто іржали сухорляві жеребці — розбрідалися матки, і тепер уже до самої весни нелегко буде втримати їх у косяках. Худоба, повернувшись з гір, гуртами бродила по стерні. Побурілий сухий степ уздовж і впоперек перетинали протоптані копитами стежки.

Незабаром задув степняк, небо нахмарилось, пішли холодні дощі — передвісники снігу. Якось випав непоганий день, і я пішов до річки — дуже вже сподобався мені на обмілині вогняний кущ гірської горобини. Сів я недалечко від броду, в шелюзі. Вечоріло. І раптом я побачив двох людей, які, видно з усього, перейшли річку вбрід. Це були Даніяр і Джаміля. Я не міг одірвати очей від їх суворих, тривожних облич. З речовим мішком за плечима Даніяр крокував поривчасто, поли розстебнутої шинелі хльостали по кирзових халявах його стоптаних чобіт. Джаміля запнулася білою хусткою, що зсунулася зараз на потилицю, на ній було її найкраще квітчасте плаття, в якому вона любила франтувати по базару, а поверх нього — вельветовий стьобаний жакет. В одній руці вона несла невеличкий вузлик, а другою трималася за лямку Даніярового мішка. Вони про щось перемовлялися на ходу.

Ось вони пішли стежкою через улоговину по заростях чию, а я дивився їм услід і не знав, що робити. Може, гукнути? Але язик наче присох до піднебіння.

Останні багряні промені сковзнули по бистроплинній валці перистих хмаринок уздовж гір, і зразу почало темніти. А Даніяр і Джаміля не озираючись ішли в бік залізничного роз'їзду. Разів зо два ще майнули їхні голови у заростях чию, а потім зникли.

— Джаміле-е-е! — закричав я щосили.

— Е-е-е-е! — безпритульно відгукнулася луна.

— Джаміле-е-е! — гукнув я ще раз і, не тямлячи себе, пустився бігти за ними через річку, прямо по воді.

Хмари крижаних бризок летіли мені в обличчя, одяг намок, а я біг далі, не добираючи шляху, навпростець і раптом з усього розмаху впав на землю, за щось зачепившись. Я лежав, не підводячи голови, і сльози заливали мені обличчя. Темрява неначе навалилася мені на плечі. Тонко, тужливо посвистували гнучкі стеблини чию.

— Джаміля! Джаміля! — схлипував я, захлинаючись від сліз.

Я розлучався з найдорожчими і найближчими для мене людьми. І тільки зараз, лежачи на землі, я раптом зрозумів, що любив Джамілю^Так^це була моя^перща, ще дитяча любов. >

Довго лежав я, уткнувшись у мокрий лікоть. Я розлучався не тільки з Джамілею і Даніяром, я розлучався із своїм дитинством.

Коли я причвалав поночі додому, у дворі був переполох, бряз1 кали стремена, хтось сідлав коней, а п'яний Осмон, гарцюючи на коні, горлав:

— Давно треба було гнати з аїлу цього приблудного собаку-полукровку! Сором, ганьба всьому роду! Хай-но він тільки потрапить до моїх рук, уб'ю на місці, нехай судять, — не дозволю, щоб усякий волоцюга забирав наших жінок! Гайда, сідай, джигіти, на коней, нікуди він не втече, доженемо на станції!

Я похолов: куди вони поскачуть? Але переконавшись, що погоня пішла по великому шляху на станцію, а не на роз'їзд, я непомітно прокрався в дім і закутався з головою в батьківський кожух, щоб ніхто не бачив моїх сліз.

Скільки розмов і пересудів було в аїлі! Жінки навперебій судили Джамілю.

— Дурна вона! Пішла з такої сім'ї, розтоптала своє щастя!

— На що поласилася, спитати б її? Адясе в нього тільки й добра, що шинелька та діряві чоботи!

— Звичайно ж> не повен двір худоби! Безрідний блукач, бродяга — що на ньому, те і його. Нічого, опам'ятається кралечка, та пізно буде.

х — Ото ж то й воно! А чим Садик не чоловік, чим не господар? Перший джигіт в аїлі!

— А свекруха? Таку свекруху не кожному бог дає! Пошукай ще таку байбіче! Занапастила вона себе, дурна, ні за що ні про що!

Мабуть, тільки я не осуджував Джамілю, свою колишню джене. Нехай на Даніярові стара шинеля і діряві чоботи, але ж я знав, що душею він багатший за нас усіх. Ні, не вірилося, що Джаміля буде нещаслива з ним. Тільки матері мені було шкода. Мені здавалося, що разом з Джамілею залишила її колишня сила. Вона зажурилася, змарніла і, я тепер зрозумів, ніяк не могла змиритися~з-тимт-щв-жиіія-іподТт"аК круто ламає" старі "Підвалини. Якщо могутнє дерево виверне буря, воно вже не підніметься. Раніше мати нікого не просила засилити їй нитку в голку, гордість не дозволяла. А от повернувся я одного разу зі школи і бачу: тремтять руки у матері, не бачить вона вушка голки і плаче.

— На засили нитку! — попросила вона і тяяско зітхнула. — Пропаде Джаміля... Ех, якою господинею була б вона в сім'ї! Пішла... Відцуралася... А чого пішла? Хіба погано їй було в нас?..

Мені захотілося обняти, заспокоїти матір, розповісти їй, який Даніяр, але я не посмів, я б на все життя образив її.

І все-таки про мою невинну участь у цій історії дізналися...

Незабаром повернувся Садик. Він, звичайно, сумував, хоча й казав з п'яних очей Осмону:

— Пішла — туди їй і дорога. Здохне де-небудь. А на наш вік жінок вистачить. Навіть_^о^отоволоса жінка не варта найнікчем-чнішого хлопця. , —--"

~"'^"Це^то^вірно! — відповідав Осмон. — Тільки шкода, не потрапив він тоді мені до рук, убив би — і все! А її за волосся та до кінського хвоста! Мабуть, на південь подалися, на бавовну, або по казахах пішли, йому ж не вперше бродяжити! Тільки от збагнути не можу, як усе сталося, і знати ніхто не знав, та ніхто й подумати б не міг. Це вона все, підла, сама влаштувала! Я б її!..

Коли я чув таку розмову, мені дуже хотілося сказати Осмоно-ві: "Не можеш забути, як вона тобі вичитала на сінокосі. Мерзенна твоя душа!"

Одного разу сидів я якось дома, малював щось для шкільної стінгазети. Мати поралася біля печі. Раптом до кімнати вскочив Садик. Блідий, із злобно прищуленими очима, він кинувся до мене і тицьнув мені під ніс аркуш паперу.

— Це ти малював?

Я сторопів. Це був мій перший малюнок. Живі Даніяр і Джаміля глянули тієї миті на мене.

— Я.

— Це хто? — тицьнув він пальцем у папір.

— Даніяр.

— Зрадник! — крикнув мені в обличчя Садик.

Він подер малюнка на дрібні клаптики і вийшов, сильно грюкнувши дверима.

Після довгої гнітючої мовчанки мати спитала:

— Ти знав?

— Атож, знав.

З яким докором і подивом дивилася вона на мене, притулившись до печі. І коли я сказав: "Я ще раз їх намалюю!" — вона, журливо і безсило похитала головою.

А я дивився на клаптики паперу, що валялися на підлозі, | нестерпна образа душила мене. Нехай вважають, що я зрадник! Кого я зрадив? Сім'ю? Наш рід? Але я не зрадив правді, правді життя, правді цих двох людей! Я нікому не міг розповісти про це, навіть мати не зрозуміла б мене. 1

В очах у мене все розпливалося, клаптики паперу, здавалося, кружляли по підлозі, як живі. В пам'ять так врізалася та мить,, коли Даніяр і Джаміля глянули на мене з малюнка, що мені раптом здалося, ніби я чую пісню Даніяра, яку співав він тієї пам'ятної серпневої ночі. Я згадав, як вони пішли з аїлу, і мені нестерпно захотілося вийти на дорогу, вийти, як вони, сміливо і рішуче у важку путь за щастям.

— Я поїду вчитися... Скажи батькові. Я хочу бути художником! — твердо сказав я матері.

Я був упевнений, що вона почне докоряти мені і заплаче, згадуючи загиблих на війні братів. Але, на мій подив, вона не заплакала. Тільки сумно і тихо сказала:

— їдь... Оперилися ви і по-своєму крилами махаєте... Та звідки нам знати, чи високо злетите? Може й ваша правда. їдь... А може, там одумаєшся. Не ремесло це — рисувати та малювати.... Повчись, узнаєш... Та не забувай дому свого...

Від того дня Малий дім відокремився від нас. А я незабаром поїхав учитися. От і вся історія.

В академію, куди мене послали після художнього училища, я подав свою дипломну роботу — це була картина, про яку я давно мріяв.

Неважко здогадатися, що на цій картині були зображені Даніяр і Джаміля. Вони йдуть осінньою степовою дорогою. Перед ними широка, ясна далечінь.

І хай недосконала моя картина — майстерність не одразу приходить, — але вона мені надзвичайно дорога, вона моє перше усвідомлене творче хвилювання.

І тепер бувають у мене невдачі, бувають і такі ваяїкі хвилини, коли я зневіряюсь у собі. І тоді мене тягне до цієї рідної мені картини, до Даніяра і Джамілі. Довго я дивлюся на них і щоразу розмовляю з ними.

"Де ви зараз, якими дорогами крокуєте? Багато в нас тепер у степу нових доріг — по всьому Казахстану до Алтаю і Сибіру! Багато сміливих людей працює там. Може й ви подалися в ті краї? Ти пішла, моя Джаміле, широким степом не оглядаючись. Може, ти втомилася, може, зневірилась у собі? Притулись до Даніяра. Нехай він заспіває тобі свою пісню про любов, про землю, про життя. Нехай сколихнеться і заграє всіма барвами степ! Нехай пригадається тобі та серпнева ніч! Іди, Дяїаміле, не яїалкуй, ти знайшла своє трудне щастя!"

Я дивлюсь на них і чую Даніярів голос. Він кличе і мене в путь-дорогу — значить, пора збиратися. Я піду степом у свій аїл, я знайду там нові барви.

Нехай у кожному мазку моєму звучить наспів Даніяра! Нехай в кожному мазку моєму б'ється серце Джамілі!